

FTAMP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1\(7\)-8](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1(7)-8)

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ: ГЕОСАЯСИ ФАКТОРЛАР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*,2}*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

³*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

E-mail: history.kazakhstan@yandex.ru^{1*}

bkksemey@mail.ru²

aigul_bol@mail.ru³

^{1*}<https://orcid.org/0009-0004-8438-2188>

²<https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>

³<https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Аңдатпа. XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қақтығыстары қазақ қоғамының саяси жүйесі мен әлеуметтік құрылымына айтарлықтай әсер етті. Мақалада жоңғар экспансиясының сыртқы геосаяси факторлары, сондай-ақ Қазақ хандығы құрылымының ішкі ерекшеліктері қарастырылады. Күшті орталық биліктің болмауы және тайпалық байланыстардың маңызды рөлі күштерді біріктіруді және қорғаныс әрекеттерін үйлестіруді қиындатқаны көрсетілген. Сонымен қатар, әскери ұйымның ерекшеліктері мен көшпелі шаруашылықтың ерекшелігі талданады.

Дереккөздер архивтік құжаттардан, шежірелік материалдардан, ауызша дәстүрлерден, сондай-ақ ресейлік және қытайлық жазбаша дереккөздерден тұрады. Оларды салыстыру негізінде деректердің шектеулілігі мен сенімділігінің әртүрлі дәрежесін ескере отырып, демографиялық шығындар мен экономиканың жойылуының салдарын бағалауға әрекет жасалады.

Қазақ-жоңғар қақтығыстарының нәтижесінде басқару жүйесінде және күштерді орналастыруда өзгерістер болды, ал сыртқы қауіп жағдайында қазақ халқы мен дворяндарының бір бөлігі көрші державаларға қолдау сұрады. Соғыс қимылдары сауда байланыстарының бұзылуымен және экономикалық өмірдегі өзгерістермен қатар жүретіні анықталды, бұл жиынтықта қоғамның дамуына әсер етті.

Цин империясы мен Ресей империясының рөліне ерекше назар аударылды, оларға сыртқы қауіп жағдайында қазақ дворяндарының бір бөлігі қолдау іздеп жүгінді. Авторлар геосаяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды және олардың қазақ қоғамының дамуына әсерін ескере отырып, жан-жақты талдау жасайды.

Кілт сөздер: Жоңғар шапқыншылығы, қазақ хандығы, геосаясат, әскери-техникалық артта қалу, демографиялық шығындар, көшпелі экономика, Цин империясы, Ресей империясы.

Кіріспе

XVIII ғасырлар Қазақ хандығы үшін өткір тұрақсыздық кезеңі болды, оның барысында «көптеген дағдарыстар оның саяси және әлеуметтік құрылымын өзгертті» (С. Акимбеков, 2025:450). Олардың ішінде жоңғарлардың «ұзаққа созылған шабуылдары ерекше орын алды, басқару нысандарына, әскери жұмылдыру мен аймақтық дипломатияға әсер еткен негізгі сыртқы факторға айналды» (К.З. Ускенбай, К.А. Пищулина, Н. Атығай, 2006:52). Жоңғар хандығымен жүйелі қарулы қақтығыстар «халықтың жаппай жоғалуына, экономикалық және мәдени орталықтардың жойылуына, сондай-ақ мәжбүрлі көші-қон процестеріне ушықты» (А.И. Левшин, 1832:39). Қазіргі жағдайда бұл кезеңге деген қызығушылық ұлттық бірегейлікті және көшпелі қауымдастықтардың өмір сүру тетіктерін қайта қарау аясында қайта жанданды. Қазақ

хандығының осалдығы мен тұрақтылығы факторларын түсіну тарихи оқиғаларды түсіндіріп қана қоймай, Орталық Азиядағы қазіргі заманғы әлеуметтік және геосаяси сын-қатерлерді талдау үшін сабақ алуға көмектеседі.

Жаһандану және өңірлік зерттеулердің маңыздылығының артуы аясында қазақ және «Жоңғар хандықтарының қарама-қайшылықтарын зерттеу көшпелі қоғамдардағы билік құрылымдарының динамикасы туралы идеяны кеңейтуге мүмкіндік береді» (Ә. Әбдәкімұлы, 1997:402). Бай тарихнамаға қарамастан, көптеген аспектілер жеткілікті түрде қамтылмаған: ішкі саяси қақтығыстар, армия ұйымының ерекшеліктері, сондай-ақ дипломатиялық шешімдердің рөлі. Бұл мәселелерді қайта қарау қазақтың тарихына ғана емес, жалпы Еуразия тарихымен, этнологиямен және салыстырмалы саясаттанумен айналысатын ғалымдар үшін өзекті. Сонымен қатар, бұл тақырып атаулы күндерге, батырлардың батырлығы мен жеңістеріне сүйсінген Қазақстанның мәдени мұрасына құмар кең аудиторияны қызықтырады.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі ретінде, Қазақ-Жоңғар қақтығыстарын қайта бағалау арқылы бұл зерттеудің тарихнамасы мен қазіргі заманғы саясаттану арасындағы алшақтықты жояды. Көшпелі мемлекеттің институционалдық эволюциясы және оның қазіргі аймақтық сәйкестікке ұзақ мерзімді әсері туралы түсінік береді. Жоңғар шапқыншылығы негізінде жалпы ел болып, Ұлттық құрылтай өткізуді әдетке айнадыруға тура келді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығының негізгі проблемаларын жан жақты талдау үшін бірін бірі толықтыратын әдістемелер кешені қолданылды:

Тарихи-аналитикалық әдіс шежірелерден, шежірелерден және заманауи зерттеу еңбектерінен алынған мәліметтерді жүйелеу және салыстыру. «Хандардың саяси шешімдері, билік құрылымы мен әскери оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау» (В.А. Моисеев, 1991:238).

Салыстырмалы тарихи әдіс негізінде картографиялық әдіс және талдау негізінде XVIII ғасырлардағы көші-қон ағындарының қозғалысын және негізгі шайқастар аудандары мен аумақтарды бейнелеп көрсетуге мән берілді.

Зерттеу жұмысына сипаттау, тарихи сараптамалы талдау жасау, жүйелеу, тарихи құбылыстарды бағалау және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысында көтерілген мәселелер бойынша деректік мәліметтерді талдауға басымдық берілді. Ауызша деректерде, оның дәртүрлі эпикалық поэмалардың үзінділерін жинау және жүйелеу маңызды. «Халық шығармашылығындағы жоңғарлардың тұрақты сюжеттері мен бейнелерін сандық және сапалық талдау» (J.Y. Lee, 2016:47). Тарихнамалық әдіс кеңестік, посткеңестік және Батыс авторларының түсіндірмелерін сыни тұрғыдан салыстыру жатады.

Сондай-ақ, Қазақ хандығының тәуелсіздігіне қатысты естеліктер мен жарлықтар және жоңғар шапқыншылығына қатысты басқада көрші елдердің жазбалары қарастырылды. Осы әдіснамаларды біріктіру арқылы зерттеу хандықтың негізгі шешім қабылдау процестерін анықтау үшін әскери әрекеттердің өзі жай ғана уақыттан тыс көрсетеді. Бұл тәсіл ресми басшылық, қарапайым қоғамдық пікір және сол кездегі кең ауқымды геосаяси ландшафт арасындағы алшақтықты тиімді түрде жояды.

Талқылау

Қазақ хандығының тарихи дамуы мен оның құлдырау себептерін зерттеу отандық және шетелдік тарихнамалар әр түрлі болып келеді. Қазіргі таңда ғалымдар мемлекеттің ішкі саяси құрылымын, әскери әлеуетін және сыртқы факторлардың әсерін кешенді түрде қарастыруда. Тарихи процестерді талдау барысында классикалық архив деректерімен қатар, халықтың ұжымдық жады мен ауызша тарихнама мәліметтеріне де басымдық беріліп келеді. Төмендегі шолуда Қазақ хандығының осал тұстары мен геосаяси жағдайын түсіндіруге бағытталған негізгі ғылыми тұжырымдамалар мен зерттеушілердің пікірлері жүйеленген. Осы орайда саяси-құрылымдық, әскери-техникалық және әлеуметтік-мәдени аспектілердің өзара байланысы сараланады.

Саяси-құрылымдық (И.Е. Фишер, Р.С. Әлжанова, К.З. Өскенбай, 2006) хандықтың тайпалық ұйымы және хандарды сайлау сыртқы агрессияға жұмылдыруға жарамсыз «тежемелік және тепе-теңдік жүйесін» құрды деген идеядан туындайды.

Әскери-техникалық (И.Е. Фишер, J.Y. Lee, 2016) қару-жарақ пен ұрыс тактикасын егжей-тегжейлі талдау: жоңғарларда артиллерия, мылтық және ауыр атты әскердің екінші түрі болды. Қазақ сарбаздары «соққы жасап, шегіну» қағидасы бойынша шайқасты, бұл оларды ашық далада осал етті. Мәдени-әлеуметтік (З. Самашев, С. Әкімбеков, 2025) фольклорға, эпикалық жырларға және ауызша дәстүрлерге баса назар аударады («Ақтабан шұбырынды»). Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы батырлардың ұжымдық естелігі мен ерлігінің рөлі атап өтіледі. Ауызша дереккөздердің мазмұндық талдау әдістері қолданылады.

Салыстырмалы-аймақтық (М. Қойгелдиев, П.Б. Голден, У.Е. Булаг, 2022) Еуразияның көшпелі мемлекеттерімен салыстыру маңызды. Тұрақтылық пен осалдықтың ортақ факторларын анықтау, климаттық циклдерге, мал шаруашылығы қатынастарының құрылымына және сыртқы сауда қатынастарына тәуелділікті көрсетеді.

«Постколониалдық және сыншыл (Р.В. Ишмұхамбетов, О. Жанымхан, 2023) тарихты қазіргі заманғы ұлттық мифтер контекстінде» түсіндіруді қарастырады. Тәуке ханды идеалдандыру үрдісі сыни тұрғыдан талданады. Орыс және қытай дереккөздерін талдауға «деколонизацияланған» тәсіл ұсынылады. Хандықтың осалдығының себептерін В.А. Моисеев пен К.А. Пищулина: «құрылымдық орталықсыздандыру» негізгі фактор ретінде көрсетілген. Ал, Қойгелдиев пен Әкімбеков: «саяси бірлік жағдайында қару-жарақтағы технологиялық артта қалушылықты жеңуге болады» деп тұжырымдайды. Демографиялық шығындарды бағалауда З. Самашев: «1723-1727 жылдары халықтың 30-40%-ы», С. Әкімбеков: «ішінара қоныс аудару мен экономикалық қалпына келуді ескере отырып, оның 20%-дан аспайтынын» көрсеткен. Ресей мен Цин империясының рөлдерін Левшин мен Өскенбай: «Ресей азаматтығын элитаның бір бөлігін құтқарған мәжбүрлі шара ретінде» сипаттайды. Бадмаева бұл Ресейдің бағындыруға әсерін күшейту құралы және отарлаудың себебі болған деп тұжырымдайды. Дереккөздердің сенімділігі К.А. Пищулина, И.В. Ерофеева: «Шығыс шежірелері мен орыс мұрағаттары зерттеулерде бастапқы дереккөздер» ретінде қарастырылады (И.В. Ерофеева, 2014:12). О. Жанымхан: «ауыз әдебиетін қамтиды». Олар бұқаралық сананы түсінуді қамтамасыз етеді, бірақ ғылыми сыни түсінуді қажет етпейді.

Жоңғар қауіпінің аяқталуы Цин империясының Жоңғар хандығының жеңілісімен байланысты (К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев, 1989:17). Қазіргі заманғы зерттеушілер (С. Әкімбеков, О. Жанымхан) жергілікті қақтығыстардың 1780 жылдарға дейін жалғасқанын атап өтеді. Құрылтай жинаған қолбасшылар мен жауынгерлердің демократиясын түсіндіре отырып, М. Қойгелдиев Құрылтайда ресурстарды жұмылдыруға қабілетті «көшпелі демократияның» негізін көреді. К.А. Пищулина мен К.З. Өскенбай, «Құрылтай моделі ауқымды әскери қауіптер кезінде тиімсіз болды» деп санайды (Ш.М. Ибрагимов, 1998:528). Қазіргі заманғы зерттеулер әртүрлі әдіснамаларды синтездеуге тырысады, бірақ негізгі мәселелер бойынша әлі де көптеген айқын және даулы мәселелер бар. Бұл тақырыптың ғылыми болашағын және археографиямен, ауызша дереккөздермен және салыстырмалы тарихи әдістермен одан әрі жұмыс істеу қажеттілігін көрсетеді.

XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың басында шығыс көшпелі мемлекеттері еуропалық отаршылдық дәстүр тұрғысынан қарастырылды. Дегенмен, бұл «еңбектердің өзі Ресей империялық саясатының шеңберінен шыға алмады» (Ж.Е. Жаппасов, 2014:7). Олардың еңбектері үзінді жазбаша дереккөздерге қытай шежірелеріне, «Орынбор экспедициясының есептеріне және саудагерлердің әңгімелеріне негізделген» (Р.В. Golden, 2003:384). Олар кеңескен мұрағаттық материалдардың ішінде Мәскеу қаласындағы «Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік мұрағаты» (РГАДА) (119-қор, 1-сипаттама, іс:1723/15). «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар», сондай-ақ, 1730-1740 жылдардағы орыс бекіністерінің маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған (25-қор, 2-сипаттама, 891-іс) болды. В.В. Вельяминов «қазақ-ойрат

қатынастарының саяси аспектісіне назар аударды, қақтығыстардың түпкі себебі аумақтық талаптар мен сауда жолдары үшін күрес» деп санады. «Кеңестік тарихнама (1930-1980) кеңестік мектептің әдістері» (К.А. Пищулина, З. Каник, Ш.М. Ибрагимов және т.б., 1998) «жоңғар жорықтары феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде түсіндірілді», ал батырлар мен билердің рөлі «ұсақ феодализм» призмасы арқылы түсіндірілді. Кеңес тарихшылары Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатынан (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 45-дело, 1723-1727) жоңғар шапқыншылығы және қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептерге қол жеткізді, олар жорықтардың маңызды құжаттамасын берді және бұл оқиғаларды феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде талдауға негіз болды. «Қазақ хандықтары тарихының материалдары» (1969) еңбектері «феодалдық қоғам дамуының жалпы моделі шеңберінде саяси институттардың эволюциясын» көрсетуге бағытталған (U.E. Bulag, D. Fuerwa, 2022:1).

КСРО ыдырағаннан кейін зерттеудің басты назары Қазақстан тарихының ұлттық аспектілеріне аударылды. Қ.З. Өскенбай мен Н.А. Атығаев «хандық» ұғымын қайта түсіндіріп, өз талдауларын қолдау үшін Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатынан (ГАВКО) алынған мұрағаттық материалдарды пайдаланды. Атап айтқанда, Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары (ГАВКО, 44 қоры, 1-опис, 234-дело, 1726-1731) хандықтың сайлаушылық сипатын және саяси шешім қабылдаудағы құрылтайдың рөлін атап өту үшін маңызды дәлелдер келтірді. Сонымен қатар, бекініс құрылысы мен гарнизон сметалары туралы материалдар (ГАВКО, 44 қоры, 2-опис, 567-дело, 1718-1730) олардың кезеңнің әлеуметтік-экономикалық салдарын түсінуіне мүмкіндік берді. А.И. Левшин жоңғар шапқыншылығының кең ауқымды салдарына: ауылдардың қирауына, керуен жолдарының жоғалуына және жаппай көші-қонға назар аударды, бұл жаңадан қолжетімді болған мұрағаттық дереккөздер аясында контекстке келтірілді.

Қазіргі заманғы зерттеулер Т. Төлебаевтың, Н.А. Атығаевтың және С. Әкімбековтің басылымдары «қақтығыстың табиғи, демографиялық және әскери аспектілерін біріктіре отырып, таза саяси талдаудан» тысқары шықты. Қазіргі заманғы ғалымдар Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы есептерге (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 78-дело, 1720-1735) және Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептерге (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 4-қор, 1-опис, 2473-дело, 1723-1730) қол жеткізді, бұл осы кезеңдегі экономикалық желілер мен тайпалық көші-қонды түсінуді байытты. Қазіргі заманғы зерттеушілер мұрағаттық құжаттаманы қазіргі заманғы есеппен салыстыру және оқиғалардың неғұрлым егжей-тегжейлі түсіндірмелерін белгілеу үшін Герхард Фридрих Миллердің «Сібір тарихы» (бастапқыда 1750 жылдары құрастырылған, 1937-2005 жылдары жарияланған) сияқты тарихи еңбектеріне сүйенді (Ф.М. Герхард, 2005:546). Жоңғар және қазақ жасақтарының қозғалысын көрнекі түрде көрсету үшін алғаш рет сандық картография әдістері (А.А. Сұлтанов) қолданылды. Қытай және моңғол шежірелері (Ж. Төлебаевтың аудармалары) оқиғалардың жергілікті нұсқаларын XVIII ғасырлардағы империялық статистикамен салыстыруға мүмкіндік берді. Тақырып аясында ең кейінгі ғылыми зерттеуші ғалымдардың З.Е. Кабульдинов, Е.М. Торайғыров, Г.А. Абенованың «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихынан жаңа беттер: XVII ғасырдың аяғында – XVIII ғғ. мұрағаттық құжаттар жинағы» құнды мәліметтерді тікелей архив материалдарының негізінде береді. Онда 1750 жылдардың ортасында Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі көшпенділерді қайтару үшін қазақтардың күресуін қарастырады (З.Е. Кабульдинов, Е.М. Торайғыров, Г.А. Абенова, 2025:420).

Тарихшы Дүйсенәлі Әбділәшімұлының Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы қарым-қатынасқа арналған ғылыми еңбегі «Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты еңбегі 2016 жылы жарық көрді. Аталған еңбекте қазақ хан-сұлтандарының Цин патшалығына жазған хаттары, елшілік мәліметтері жинақталған. Қазақ-Қытай тарихи байланыстарын, әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы екі ел арасындағы дипломатиялық хат алмасуларды зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Бірінші кітап «Ескі қазақ жазба тілі» (Алматы, «Елтаным», 2015), ал екінші кітап «Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» құнды дерек көзі болып табылады. (Д. Әбділәшімұлы, 2016:113).

Шығыстанушы ғалым Бақыт Еженханұлының «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты еңбегі – қазақ тарихнамасындағы Абылай хан кезеңін, әсіресе Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық, саяси және экономикалық қарым-қатынастарды зерттеуге арналған маңызды іргелі еңбек. Екі томдық зерттеу еңбегінде Қытай архивтеріндегі Цин патшалығының құжаттары бұрын-соңды ғылыми айналымға түспеген, қазақ жеріне қатысты мыңдаған құжаттарды негізге алады. Абылай ханның Цин империясымен дипломатиялық қатынасы, 1757 жылғы алғашқы хаттар, екі ел арасындағы сауда, шекара мәселелері және жоңғар мәселесі жан-жақты талданған. Бақыт Еженханұлының бұл еңбегі Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қатынастарын шынайы деректер негізінде ашып көрсеткен құнды монография болып табылады (Б. Еженханұлы, 2025:392).

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы саяси тарихты, әскери істерді, этнографияны және деректі зерттеулерді біріктіретін күрделі тарихи құбылысты пәнаралық түсінуде жатыр. Біріншіден, жаңа зерттеу материалдарына және жақында жарияланған «Шығыс шежірелерінің аудармаларына негізделген жұмыс» (К.Ш. Хафизова, 1995:18). Бұл нақтылауды Ертіс шекарасы бойындағы бекіністер құрылысы туралы мұрағат материалдары (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 15-қор, 1-опис, 156-дело, 1718-1725) негізінен растайды, олар осы оқиғалардың хронологиясы мен стратегиялық контекстін анықтау үшін маңызды құжаттық дәлелдер береді. Екіншіден, бұл бізге Қазақ хандығының ішкі жағдайын кешенді бағалауда тайпалық ұйымнан дипломатиялық қатынастарға дейінгі және кейінгі әдебиеттерде үзінді ретіндегі себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу Сібір шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы орденінің құжаттарына (Ресейдің ежелгі актілерінің мемлекеттік мұрағаты, РГАДА, 214-қор, 5-жазба, 892-іс, 1720-1730) сүйенеді, олар осы маңызды кезеңдегі әскери операциялар мен әкімшілік құрылымдар туралы маңызды құжаттық дәлелдер береді, бұл қақтығыстың саяси, әскери және әкімшілік өлшемдері арасындағы өзара байланысты толығырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ғылыми маңыздылықтың маңызды аспектісі ретінде қалыптасқан идеяларды тексеру және сыни тұрғыдан бағалау қажет. Тәуке хан тұсындағы «Алтын ғасырдың» идеалдануы және посткеңестік зерттеулерде батырларды шамадан тыс дәріптеу тарихи деректердің бұрмалануына жол берді. Зерттеуде Еуразияның басқа көшпелі мемлекеттерімен (Қоқанд хандығы, Ноғай ордасы) салыстырмалы талдау әдісі қолданылады, бұл бізге қазақ-жоңғар қақтығысының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді (Гедеева Д., Нактанов К., 2016:1). Ауызша дәстүрлер мен эпостардың мазмұндық талдауының заманауи әдістерін қолдана отырып, ұжымдық есте сақтау қалай қалыптасатыны және оның өткенді қазіргі заманғы қабылдауға қалай әсер ететіні анықталады. Сонымен қатар, зерттеу қолданбалы сипатқа ие, зерттеу нәтижелерін Қазақстан тарихын және онымен байланысты аймақтарды сыни тұрғыдан түсінуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларында, мұражай экспозицияларын түсіндіруде және ғылыми-танымал басылымдарды әзірлеуде пайдалануға болады. Зерттеу ағылшын және орыс тілдеріндегі Жоңғар шапқыншылығы тарихнамасын кеңейтуге айтарлықтай үлес қосады.

Нәтижелер

XVIII ғасырды қамтыған Қазақ-Жоңғар соғыстары, Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы бірқатар маңызды әскери қақтығыстар болды. Бұл қақтығыстар Орталық Азияның геосаяси көрінісін түбегейлі өзгертіп, күш тепе-теңдігі мен аумақтық егемендікті өзгертті. Жоңғарлардың қазақ жерлеріне басып кіруінен туындаған күресі екі елдің да Еуразия даласына үстемдік ету үшін бәсекелесуіне байланысты шабуыл және қарсы шабуылдардың тұрақсыз айналымына айналды. Бұл қақтығыстардың қаһары аймақтың стратегиялық құндылығымен, әсіресе маңызды сауда дәліздері мен табиғи ресурстарды бақылауымен одан әрі күшейе түсті.

Жоңғар шапқыншылығының салдары жай ғана шайқас алаңындағы нәтижелерден әлдеқайда асып түсті. Қақтығыс аймақтың геосаяси құрылымын түбегейлі өзгертті, тайпалық одақтардың қайта құрылуына, қалыптасқан сауда желілерінің бұзылуына және көшпелі және отырықшы халықтар арасындағы дәстүрлі билік иерархиясының өзгеруіне әкелді. «Жоңғар

басқыншылығы XVIII ғасырларда Орталық Азияның саяси және әлеуметтік ландшафтын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды» (Н.А. Атыгаев, 2015:167) деп айтуға болады.

Жалпы дереккөздерді, архив құжаттары мен заманауи зерттеулерде «кешенді талдау нәтижесінде жоңғар шапқыншылығының өзгеру динамикасын» (М.С. Муқанов, 1991:64) көрсетеді. Қазақ хандығының ішкі әлсіздіктерінің негізгі белгілерімен, сондай-ақ агрессияға және негізгі көшбасшылардың рөліне бағытталған әсері анықталды.

Бақыт Еженханұлының «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты еңбегінде XVIII ғ. басында Жоңғар хандығы шектелген аймақта болғандығы және Цин империясы өзінің жаулап алу саясатын батысқа басталғандығы жөнінде төмендегідей мәліметтер береді: «Цеван-Рабдан билік басына келгенде Жоңғар хандығының жағдайын жер мәселесін көршілер есебінен кеңейту, сауда жолдары мен орталықтары үшін күрес қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының ушығуына әкелді. 1730-1731 жылдардағы қазақтар мен жоңғар қалмақтарының қорғаныс шебі Алматы-Сарыбел төңірегіне келіп тұрған, Сарыбел сол кездегі қазақтардың оңтүстік-шығыстағы жоңғарлармен түйіскен жері болса керек. Ал, Юнчжен патшалығының орда естелігіндегі мына бір мәлімет арқылы біз сол жылғы қазақтардың жоңғарлармен солтүстік-шығыстағы тірескен жерін көрсетеді. Бізге бағынып келген Доржының айтуына қарағанда, Галдан-Церин қазіргі Қу-Ертісте болған, ол 10000 әскер бастап қонысынан ары 1 күндік жол жүретін жерге барып қорғаныс бекінісін құрған. Қу-Ертіс пен Іленің аралығы өте алыс, сондықтан, Галдан-Церин сонда қоныстанды деген сөз асырып айтылғаныда болуы мүмкін. Дегемен Церин-Дондоп қазіргі таңда әскер бастап Қу-Ертісте тұрған» (Б. Еженханұлы, 2025:37) деп көрсеткен.

Қазақ хандығының саяси орталық билігінің әлсіруінен туындаған бытыраңқылық, «хандар үш жүздің титулдық көсемдерін және олардың билігін жүзеге асыру үшін ресми әкімшілікке мұқтаждық етті. Бұл жүйелік әлсіздік жүзаралық бәсекелестікпен және тайпалық элиталардың, атап айтқанда, сұлтандар мен билердің жергілікті мүдделерімен күрделене түсті, олар көбінесе ұлттық бірліктен гөрі жеке бас пайдасын басымдыққа қойды. Бұл ішкі келіспеушіліктер Абылай ханның жан-жақты және теңгерімді дипломатиясы бұл олқылықтарды жоя алғанға дейін біртұтас әскери майданның жұмылдырылуына кедергі келтірді» (Н. Насихат, О. Жанымхан, 2023:582).

Көшпелі мал шаруашылығының өмір салты негізінен экологиялық және экономикалық тұрақсыздықпен қалыптасты, ол құбылмалы климат пен жайылымдық жерлерге қатты тәуелділікпен сипатталды. Бұл тұрақсыздық жоңғар шапқыншылығы кезіндегі керуен саудасының бұзылуымен күрделене түсті, бұл экономиканы құлдыратып, жергілікті сатып алу қабілетін төмендетті. Сонымен қатар, бекіністі қала орталықтарының немесе қолөнер орталықтарының болмауы елді мекендердің қирауы көбінесе материалдық мәдениеттің біржола жоғалуына әкелді. Әскери тұрғыдан алғанда, хандықтың жеке көсемдер басқаратын автономды тайпалық жасақтарға тәуелділігі орталықтандырылған қолбасшылықты қиындатты. Бұл атыс қаруындағы технологиялық артта қалушылықпен және қорғаныс бекіністерінің болмауымен бірге халықты ұзаққа созылған қоршау мен жылдам басып кіруге осал етті.

Бұл дәуірдегі қазақ дипломатиясы өзара араласпаудың қатаң саясатына негізделген Цин империялық қатынасы күрделі жүйелі қадамдармен анықталды. Сонымен қатар, хандық Бұхара және Хиуа хандықтарымен стратегиялық, бірақ уақытша сауда келісімдері арқылы экономикасын тұрақтандыруға тырысты. «Елде әлеуметтік құрылым қазақ халқына тән дала заңдарымен қамтамасыз етілді, онда батырлар мен билер маңызды дала қолбасшыларына айналды. Бұл туралы ғалым Шоқан Уәлихановты бұл кезеңді жеке ерлік пен тактикалық еңбегіне негізделген әскери доктринаны баса көрсете отырып, «батырлар соғысы» деп сипаттама береді» (Р.С. Альжанова, 2011:5). Табысты әскери іс-қимылдар есебінен дәстүрлі хандық билер мен сұлтандар алдында халық көшбасшыларының беделінің өсуі байқалды.

Абылай (1711–1781) бастапқыда Жоңғар соғыстары кезінде Бөгенбайдың қолбасшылығымен қызмет етіп, көрнекті әскери қолбасшы ретінде танылды. «1731 жылғы Құрылтай кезінде таққа ұсынылса да, саяси икемділігі мен тәуелсіздігін сақтау үшін стратегиялық тұрғыдан «Ұлы сұлтан» болып қалуды таңдады. Оның кейінгі мансабы шебер

дипломатиямен анықталды. Ол Ресей мен Цин империяларының бәсекелес мүдделерін сәтті басқарып, хандықтың автономиясын қорғайтын нәзік геосаяси тепе-теңдікті орнатты» (e-history.kz, 2014).

Абылай хан, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық, сауда және достық қарым-қатынастарды нығайтуға үлес қосты. Абылайдың даңқы қазақ даласына ғана емес, жоңғар хандығында белгілі. Тарихшы Дүйсенәлі Әбділәшімұлының Қазақстан тарихы e-history.kz порталында берген сұхбатында «Абылай хан қалмақ тілінде сөйлеген деген мәліметтер береді. Қазақ-жоңғар қатынасы жұрт ойлағандай үнемі қақтығыста, алапат соғыста, қырғи-қабақ жағдайда болмаған. Екі ел тату-тәтті отырған кездері көп болған. Шын мәнінде, тарихи деректерге қарасақ, қазақ-жоңғар қатынасының көп бөлігі бейбіт болған» (Д. Қабіләшімұлы, e-history.kz)- дейді.

Халықтың басына төнген қатерге қарсы тұрған Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Басентин Малайсары, Ошақты Саңрық, Шанышқалы Бердіқожа, Шақпақ Жәнібек, Беріш Есет, Керейіт Тайлық және т.б. бар еді. Қабанбай батыр (1690-1767 жж.) «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде қазақ жерлерін қорғаған әйгілі қолбасшы кейініректе Бұланты мен Аягөз шайқастарында жетекші болды. Ол өз кезегінде қатарында қатаң тәртіп орнатып және өз үлгісі мен жауынгерлерге шабыт бере білді. Аты аңызға айналған, талай жаудың батырларын деңген қолбасшы болып табылады.

Зейнолла Сәніктің еңбегінде жоңғар соғыстарына сүйене отырып, шығыстың Тарбағатай аймағында «Шаған» шайқасы туралы бірнеше мәліметтер береді. Басып алушылар Балқаш көлінен Шаған өзенінің аймағына қарай жылжиды. Хан Доржи бастаған әскер мен қазақ әскері бірін-бірі ала алмай жеті апта соғысқан екен. Абылайхан жоңғар қолбасшысын алғанға жұлдеде тігеді. Осы кезде Қабанбай батыр өзінің билермен ақыдаса отырып, шығарған соғыс амалын ұсынады: «Өте калың қолмен соғыспай, адам мен атты тынықтыра отырып, Орта жүздің әрбір батыры қол астындағы жасақтарымен алма-кезек соғыс жасасын. Сонда адам тың, ат әлді, шығын аз болады. Ал жау жак үрдіс соққыдан әлсірей береді. Әрбір майданға кезекпен жауапты болған батырлар соғыс өнерін көрсетіп, тапжылмай соғысып, егер әлі жетпестей болса, сездірмей, басқа жасақбасыларына хабарлап, майданды шеттеп босатып беріп, еппен шегініп шықсын. Майдандағы батырлардың барлығы біртұтас қолбасшылыққа бойұсынсын, үш майданға ханның өзі қолбасшылық етсін. Өйткені батырлардың да қажып, шалдығу немесе өлімжітім болып, жаралану сияқты жәйттері кезіге калса, өзара сәй- кесіп отыруға тура келеді» (З. Сәнік, 1991: 48-49).

Бөгенбай (1680–1778) 1710 жылғы Құрылтайда Орта жүздің бірыңғай қолбасшылығын өз қолына алып, маңызды әскери стратег ретінде танылды. Оның Бұланты шайқасында шеберлігі оның Абылай ханның негізгі одақтасы ретіндегі мәртебесін нығайтты. Сонымен қатар, Наурызбай мен Райымбек сияқты аймақтық көшбасшылар Оңтүстік Қазақстанда жұмылдырудың маңызды катализаторлары ретінде әрекет етті, логистиканы, азық-түлікпен қамтамасыз етуді және Бұхара әмірлігімен дипломатиялық байланыстарды басқарды. Сырдарияда Есет пен Қармақшы сияқты тұлғалар бекініс бекеттері мен суару жүйелерін құру арқылы маңызды сауда артерияларын қамтамасыз етті. Жалпы алғанда, бұл күш-жігер жоңғар шапқыншылығының қазақ саяси және әскери өмірінде түбегейлі эволюцияны қалай жүргізгенін, қазақ мемлекеттілігінің болашағын анықтайтын берік ұлттық сананы қалай қалыптастырғанын көрсетеді.

Аңырақай шайқасы ұзаққа созылған қақтығыста шешуші бетбұрыс болды, өйткені жоңғарлар Қазақ хандығына қарсы барлық әскери күштерін нығайтты. Аягөз бен Бұлантыдағы бұрынғы шайқастардан сабақ ала отырып, қазақ күштері Балқаш көлінің маңындағы биік жерді пайдаланып, жоңғар жаяу әскерлерінің қалыптасу мүмкіндіктерін жоққа шығарды. Дегенмен, тарихшы И.Я. Златкиннің айтуынша, 1620 және 30 жылдардағы ойраттардың бұрынғы шапқыншылықтары Ертіс аймағын тұрақсыздандырып, мәжбүрлі қоныс аударуға және сауда жолындағы бекіністердің жүйелі түрде жойылуына себеп болды. Кейіннен негізгі асуларда жоңғар қорғаныс шебінің құрылуы аймақтық сауданы одан әрі тұншықтырып, экономикалық тоқырау кезеңіне әкелді.

Жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде басталған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер өңірлік еңбек бөлінісінің негізін қалады, «сауда бағыттарын өзгертті және жаңа әкімшілік тәжірибелердің қалыптасуына ықпал етті. Әр аймақ өзінше бейімделді, бірақ тұтастай алғанда соғысы жылдарындағы тәжірибе оқшауланған көшпелі қоғамнан өзара байланысы жетік аймақтардың икемді жүйесіне көшуді жеделдетті» (G. Sametova, M. Alpysbes, 2018:57).

Қазақ хандығы сыртқы агрессияның қысымымен біртіндеп дамып келе жатқан шоғырландыру тетіктерін тудырды. «Құрылтай бірлестік алаңы ретінде 1710 ж. Алғашқы жалпы қазақ құрылтайы, шұғыл қажеттілік кезінде барлық үш жүздің өкілдері ортақ стратегияны әзірлеуге қабілетті екенін көрсетті. Кейінгі құрылтайлар тиімділіктің жеткіліксіздігінен зардап шеккенімен, тұрақты жиындар дәстүрінің өзі саяси мәдениетке орнықты. Батырлар мен билердің сайын даласындағы рөлі батыр қолбасшылардың Бөгенбай, Қабанбай, хан мен теңесетін беделге ие болды». Н.Ә. Масановтың пікірінше «қазақи биліктің қалыптасуына өзіндік табиғи ерекшеліктер әсер еткендігіне» назар салады (Р.В. Ишмухамбетов, 2020:90). Жоңғар қауіпін жою үшін әрбір жүзде ресурстарды жұмылдыру мен әскерлерді орналастыруды жеңілдету үшін мамандандырылған әскери элита пайда болды. «Тәуке ханның «Жеті Жарғысынан» кейін әскери міндеттерді, салық салуды және сауданы реттеуді реттейтін стандартталған жарлықтар жиынтығы қабылданды» (А.Қ. Ахмет, 2019:27). Бұл заңдар ауызша дәстүр арқылы сақталғанымен, олар үш жүз арасындағы маңызды біріктіруші күш ретінде қызмет етті. Сонымен бірге, қазақ дипломатиясы прагматикалық «көпвекторлы» стратегияға айналды, оған 1731 жылғы Ресей протектораты және Цин империясымен бір мезгілде жүргізілген келіссөздер мысал бола алады. Бұл дипломатиялық алмасулар мен «достық туралы келісімдер» хандықтың күрделі және саяси белсенді егеменді құрылым ретіндегі мәртебесін нығайтты.

Түптеп келгенде, Жоңғар шапқыншылығының экзистенциалды қысымы Қазақ хандығының саяси және құқықтық негіздерін жаңғыртудың негізгі қозғаушы күші болды. Мемлекетті аймақтық одақтардың күрделі желісіне интеграциялануға мәжбүрлеу арқылы бұл сынақтар қазіргі заманғы қазақ мемлекеттілігінің құрылымдық негіздерін қалыптастырды. Бұл өтпелі кезең хандықты бөлшектенген тайпалық конфедерациядан стратегиялық тұрғыдан үйлесімді саяси құрылымға айналдырып, оның алдағы ғасырлардағы даму бағытын анықтады.

Қорытынды

XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылықтары Қазақ хандығының даму траекториясындағы маңызды кезең болды. Қазіргі заманғы ғылым хандықтың төзімділігі экзогендік әскери қауіптер мен эндогендік құрылымдық реформалар арасындағы динамикалық өзара әрекеттесудің нәтижесі болғанын дәлелдейді. Сыртқы қысым мен ішкі институционалдық бейімделуді теңестіретін бұл қос құрылым қоғамдық төңкеріс процестерін және кейіннен Қазақ мемлекеттілігінің нығаюын түсінудің сенімді үлгісін ұсынады.

Жоңғар мемлекетінің орталықтандырылған, әскери тұрғыдан дамыған ел ретінде пайда болуы, Қазақ даласына тұрақты стратегиялық қауіп төндірді. Олардың алғашқы жетістіктері бастапқыда қазақ қорғанысынан асып түсетін қару-жарақ пен тәртіпті атты әскердің интеграциясын қоса алғанда, жаңартылған әскери құралдардың арқасында болды. Геосаяси тұрғыдан алғанда, жоңғарлар қолайлы халықаралық ахуалдан пайда көріп, Ресей және Цин империяларымен бейбітшілік келісімдерін жасасты, бұл оларға агрессиясын батысқа бағыттауға мүмкіндік берді. Дегенмен, апатты «Ақтабан шұбырынды» (1723) негізінен қазақтардың ішкі осалдықтарынан туындады. Саяси бытыраңқылық, орталықтан тепкіш тайпалық үрдістер және қару-жарақтың технологиялық артта қалуы жоңғар әскері шебер пайдаланған құрылымдық әлсіздіктерді тудырды. Тек осы терең саяси және экономикалық дағдарыстан кейін ғана ұлттық бірігуге ұласты, бұл соғыс біртұтас азаттық соғысына «Ұлы отан соғысына» айналдырды.

Дипломатия осыдан былайғы уақыттарда, хандықтың өмір сүруі мен ақырында нығаюы үшін маңызды қосымша тірек ретінде қызмет етті. Солтүстік-батыста Ресей империясымен және шығыста Цин әулетімен прагматикалық келіссөздер жүргізу арқылы қазақ көшбасшылары

әскери қолдауды немесе кем дегенде стратегиялық бейтараптықты қамтамасыз етуге тырысты. Бұл күш-жігер Мәскеу мен Бейжің арасындағы өсіп келе жатқан бәсекелестікті пайдалана отырып, маңызды сауда тауарларына қол жеткізуді жеңілдетуге бағытталған.

Жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығының құрылымдық осал тұстарын ашып, сонымен бірге терең бейімделу реформасы кезеңін бастаған нақты қозғаушы күш болды. Құрылтайды жандандыру мен қатар жүзеге асыру тетіктері орнықты. Әскери элитаның мәртебесін көтеру және Ресей мен Цин империялары арасындағы күрделі дипломатиялық бағытты ұстануы арқылы, хандықтың біртұтас саяси тәртіпті қалыптастырды. Үздіксіз қақтығыстардың салдарынан туындаған бұл өтпелі кезеңдер, қазақ халқының әскери құрылым ретінде танылған үш жүз жүйесін тұрақтандырды. Сонымен қатар, ерте заманнан бері келе жатқан ел ретінде, әрі Орта Азияның дамып келе жатқан геосаясатта қазақ мемлекеттілігінің ұзақ мерзімді бағытын мен тұғырын бекемдей түсті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Акимбеков С. Казахское ханство. Джунгарский вопрос. – Алматы: Qalam, 2025. - 450б.
- Альжанова Р.С. Историческое значение института батырства и тактика военных действий казахских батыров в казахско-джунгарских войнах. Вестник Евразийского гуманитарного института. №2. - Астана. 2011. - 5б.
- Атыгаев Н.А. Казахское ханство в потоке истории. – Алматы: «Издательство Елтаным», 2015. – 167б.
- Ахмет А.Қ. Хан – қазақ мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі. «Жошы ұлысы және сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» //Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) /Жалпы редакциясын басқарған Мұқтар Ә.Қ., Қанай Ө. - Алматы, 2019. - 439б.
- Гедеева Д., Нахтанов К., The History of Kalmyks. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>
- Еженханұлы Б., Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. I том. – Семей: Шәкәрім университеті, 2025. – 392 б.
- Ерофеева И.В., Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник истории - чести документов в 2-х томах /Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 12б.
- Әбдікәдімұлы Ә., Қазақстан тарихы ерте дәуірден бүгінге дейін. Оқу құралы. – Алматы, 1997. - 402б.
- Әбділәшімұлы Д., Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар- Алматы: «Елтаным», 2016. -113б.
- Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. – Алматы., «Қазақ университеті» 2014. -7б.
- Ибрагимов Ш.М. Қазақтар мен ойраттар: дереккөздер мен зерттеулер. – Алматы, 1998. - 528б.
- Иванов П.П. Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в. /Труды Архива востоковедов Института восточных рукописей РАН. Вып.1. М., 2011.-143б.
- Ишмухамбетов Р.В., Ханская власть и внутренние «служилые» группы в Буковской орде казахов (по данным архивов Оренбурга, Астрахани и Казахстана). //Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2020. № 1 (33). - 90–100бб. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>
- Қ.119. Т.1. I.1723/15. «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар».
- Қ.214. Т.5. I.892. «Сібір Приказының шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы құжаттары, 1720–1730».
- Қ.366. Т.1. I.45. «1723–1727 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы мен қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептер».

- Қ.366. Т.1. І.78. «Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы құжаттар, 1720–1735 жж».
- Қ.44. Т.1. І.234. «1726–1731 жылдардағы Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары».
- Қ.44. Т.2. І.567. «Бекініс құрылысы туралы есептер және гарнизон күшінің бағалары, 1718–1730».
- Қабіләшімұлы Д., Қазақстан тарихы порталына Д. Қабіләшімұлының берген сұқпаты. //e-history.kz. қаралған күн 30.03.26.
- Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА) Қ.4. Т.1. І.2473. «1723–1730 жылдардағы Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептер».
- ҚР ПА. Қ.15. Т.1. І.156. «1718–1725 жылдар аралығында Ертіс шебі бойындағы бекіністер құрылысына қатысты хат алмасулар».
- ҚР ПА. Қ.25. Т.2. І.891. «1730–1740 жылдардағы орыс бекіністері маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары».
- Левшин А.И., Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. гл.3. «Карла крайл». С.-Петербург - 1832 г. - 396.
- Макшеев А. Карта Джунгарии составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 год. СПб. 1881.-16.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. 3 том. Академии Наук КСРО, 1937–2005г. - Москва 545-548 бб.
- Моисеев В.А. Жоңғар хандығы және XVII–XVIII ғасырлардағы қазақтар. – Алматы, 1991.- 238б.
- Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII - начале XX веков. Алма-Ата, 1991, - 64б.
- Набиолла Н., Ошан Ж. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар //Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 582-593 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593.
- Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: в конце XVII-50-х гг. XVIII вв. Сборник архивных документов– Астана: ТОО «Exproprint», 2025. – 420 с.
- Омбы облысының мемлекеттік архиві (ООМА), Омбы қ.:
- Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік архиві (РЕАМА), Мәскеу қ.:
- Саметова Г., Алпысбес М. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. № 1(89), ISSN 2518-7236. - Қарағанды, 2018. -57б.
- Ускенбай К.З., Пищулина К.А., Атығай Н., Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес. //Тұған өлке. Тарих. Өлкетану. Мұрағат. 1(6) 2006. -52б.
- Фишер И.Е., Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания всей земли российским оружием. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1774. -631б.
- Хафизова К.Ш., Моисеев В.А., Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Часть 1. – Алма-Ата: Наука, 1989. -17б.
- Хафизова К.Ш.. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. - Алматы: Гылым, 1995. 18б.
- Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (ГВКО), Өскемен қ.
- Bulag U.E. & Fuerwa D., (2022).Oirat's blessing culture. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>
- Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.
- Сәнік З., Садыхан Б. Қаракерей Қабанбай. Алматы: Жазушы, 1991.-140б.
- Golden P.B., Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. – Routledge, London. 2003. p 384.
- Lee J.Y., Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2016. -47.
- Tulebaev T., Kurmanalina N., Seksenbayeva G., Baygunakov D. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. // Bylye Gody 41, 753-76066.

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*,2}*Шәкарім университет (Семей, Қазақстан)*

³*Alikhan Bokeikhan University (Semey, Kazakhstan)*

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация. Казахско-джунгарские конфликты XVIII века оказали значительное влияние на политическую систему и социальную структуру казахского общества. В статье рассматриваются внешние геополитические факторы джунгарской экспансии, а также внутренние особенности устройства Казахского ханства. Показано, что отсутствие прочной центральной власти и значительная роль родоплеменных связей затрудняли объединение сил и координацию оборонительных действий. Наряду с этим анализируются особенности военной организации и специфика кочевого хозяйства.

Источниковую базу составляют архивные документы, летописные материалы, устные предания, а также российские и китайские письменные источники. На основе их сопоставления предпринимается попытка оценки демографических потерь и последствий разрушения хозяйства, с учетом ограниченности и различной степени достоверности данных.

В результате казахско-джунгарских противостояний произошли изменения в системе управления и расстановке сил, а в условиях внешней угрозы часть казахского населения и знати обращалась за поддержкой к соседним державам. Установлено, что военные действия сопровождались нарушением торговых связей и изменениями в хозяйственной жизни, что в совокупности оказывало влияние на развитие общества.

Особое внимание уделено роли Цинской империи и Российской империи, к которым в условиях внешней угрозы обращалась часть казахской знати в поисках поддержки. Авторы дают всесторонний анализ конфликта с учетом геополитических и социально-экономических условий и их влияния на развитие казахского общества.

Ключевые слова: Джунгарское вторжение, Казахское ханство, геополитика, военно-техническая отсталость, демографические потери, кочевая экономика, Цинская империя, Российская империя.

K.A. Nurgazy^{1*}, K.K. Baisarina², A.B. Baigapanova³

^{1*,2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

³*Alikhan Bokeikhan University (Semey, Kazakhstan)*

KAZAKH-DZUNGAR CONFRONTATION: GEOPOLITICAL FACTORS AND SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES

Annotation. The Kazakh-Dzungarian conflicts of the 18th century had a significant impact on the political system and social structure of Kazakh society. The article examines the external geopolitical factors of the Dzungarian expansion, as well as the internal features of the Kazakh Khanate. It is shown that the lack of a strong central government and the significant role of tribal ties made it difficult to unite forces and coordinate defensive actions. Along with this, the features of the military organization and the specifics of the nomadic economy are analyzed.

The source base consists of archival documents, chronicle materials, oral traditions, as well as Russian and Chinese written sources. Based on their comparison, an attempt is being made to assess demographic losses and the consequences of the destruction of the economy, taking into account the limited and varying degrees of reliability of the data.

As a result of the Kazakh-Dzungarian confrontations, there were changes in the management system and the balance of power, and in the face of an external threat, part of the Kazakh population and nobility turned to neighboring powers for support. It was established that the military actions were accompanied by a violation of trade relations and changes in economic life, which together had an

impact on the development of society.

Special attention is paid to the role of the Qing Empire and the Russian Empire, to which, in the face of an external threat, part of the Kazakh nobility turned in search of support. The authors provide a comprehensive analysis of the conflict, taking into account the geopolitical and socio-economic conditions and their impact on the development of Kazakh society.

Keywords: Dzungarian invasion, Kazakh Khanate, geopolitics, military-technical backwardness, demographic losses, nomadic economy, Qing Empire, Russian Empire.

References

- Abdakimuly A., History of Kazakhstan from the earliest times to the present. The training manual. - Almaty, 1997. - 402p.
- Abdilashimuly D., Kazakh documents stored in the first historical archive of Zhungo. Almaty: "Eltanym", 2016. - 113p.
- Akhmet A. K. Khan is the Supreme Ruler of the Kazakh state. Materials of the International Scientific and practical conference. Jochi Ulus and sarayshyk - at the origins of Kazakh statehood (October 10, 2019) //headed by A. K. Mukhtar, Kanay U.-Almaty, 2019. - 439p.
- Akimbekov S. Kazakh Khanate. The jungarian question. - Almaty: Qalam, 2025. - 450p.
- Alzhanova R. S. historical knowledge of the Institute of heroism and tactics of the war of Kazakh heroes in the Kazakh-jungar Wars. Vestnik of the Eurasian humanitarian Institute. №2. - Astana. 2011. - 5B.
- AP RK. F. 15. T. 1.I. 156. "Correspondence regarding the construction of fortifications along the Irtysh line in the period from 1718 to 1725".
- AP RK. F. 25. T. 2.I. 891."Census materials and demographic records of the Kazakh population near Russian fortresses in 1730-1740".
- Aplashimuly D. Interview of D. Aplashimuly to the portal of the history of Kazakhstan. //e-history.kz. date of review 30.03.26.
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), Vol. 4.1. I.2473. "Reports on the movement of Kazakh tribes in the Irtysh region in 1723-1730".
- Atygaev N. A. Kazakh Khanate in the history of the country. - Almaty: "Izdatelstvo Eltan", 2015. - 167p.
- Bulag U.E. & Fuerwa D., (2022). Oirat's blessing culture. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>
- Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.
- Erofeeva I. V., Epistolary population of the Kazakh truth elite 1675-1821y. The author of the project, the introduction, the biography of Khanov, scientific comments; host and responsible editor I. V. Erofeeva. Almaty: JSC "Abdi company", 2014. – 12p.
- Ezhenkhanuly B., Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan. Volume I. - Semey: Shakarim University, 2025 - 392p.
- F. 119. T. 1. I. 1723/15."Dzungarian-Russian relations and diplomatic correspondence on the Kazakh issue".
- F. 214. T. 5.I. 892. "Documents of the Siberian prikaz on the border administration and military operations, 1720-1730".
- F. 366. T. 1. I. 45."military reports on the Dzungarian invasion and the movement of Kazakh refugees in 1723-1727".
- F. 366. T. 1.I. 78. "documents on trade relations and commercial activities in the Semipalatinsk fortress, 1720-1735".
- F. 44. T. 1.I. 234. "Notes of delegations of Kazakh tribes seeking the protection of Russia in 1726-1731".
- F. 44. T. 2.I. 567. "Reports on the construction of the Fortress and estimates of the strength of the garrison, 1718-1730".

- Fashion Z., Sadykhan B. Karakerey Kabanbai. Almaty: writer, 1991. - 140p.
- Fischer I.E. Siberian history with the opening of Siberia to the beginning of all land Russian lands. St. Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1774.- 631b.
- Gedeeva D., Nakhtanov K., The History of Kalmyks. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>
- Golden P.B., Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. – Routledge, London. 2003. -384p.
- Hafizova K. Sh., Moiseev V.A. Tsinskaya Empire and Kazakh Khanate. Second Poland XVIII-first third XIX Part 1. - Alma-Ata: Science, 1989. - 17p.
- Hafizova K.Sh.. Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX BB. - Almaty: Gylym, 1995. 18p.
- Ibragimov Sh. M. Kazakhs and oirats: sources and research. - Almaty, 1998. - 528p.
- Ishmukhambetov R. V. Khanskaya entry and entry "servants" groups in the Bukeevsky order of Kazakhs (according to the archives of Orenburg, Astrakhan and Kazakhstan). // Vestnik Orenburg State Pedagogical University. 2020. № 1 (33). - 90–100pp. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>.
- Ivanov P. P. Middle Asia and Kazakhstan in the second half of the XVIII century /the archive of the East Kazakhstan Institute of the East Kazakhstan region. VIP.1. M., 2011. - 143p.
- Lee J.Y. Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2016. -47.
- Levshin A. I. Kirgiz-Kazakh or Kirgiz-kaisatskikh Ord and stepey. GL.3."Carla Krail". St. Petersburg-1832 G. - 39B.
- Maksheev A. The Jungari map was created by Swedish Renat during his stay with Kalmykov from 1716 to 1733 year. SPB. 1881. - 1B.
- Miller G. F., Historia Sibiri. Volume 3. Academy of Sciences of the USSR, 1937–2005 - Moscow pp. 545-548.
- Moiseev V. A. Dzungarian Khanate and Kazakhs of the XVII–XVIII centuries. - Almaty, 1991. - 238p.
- Mukanov M. S. Ethnic territory of Kazakhs in the XVIII-beginning of XX centuries. Alma-Ata, 1991, - 64p.
- Nabiolla N. Oshan zh. Kazakh folklore in China: historical songs and legends associated with Abylai Khan / / history of the Fatherland. 2023. Vol. 26. No. 3. p. 582-593 (Oct.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593.
- New countries from the history of Kazakh-jungar countries: at the end of XVII–50-x yy. XVIII C. Archive documents-Astana: "Expoprint" LLP, 2025. - 420 p.
- Sametova G., Alpysbes M. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society. //Bulletin of Karaganda University. "History. Series "philosophy". No. 1 (89), ISSN 2518-7236. - Karaganda, 2018. -57p.
- State archive of East Kazakhstan region (GAVKO), Ust-Kamenogorsk:
- State Archive of the Omsk region (GAO), Omsk:
- Tulebaev T., Kurmanalina N., Seksenbayeva G., Baygunakov D. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. //Bylye Gody 41, 753-760pp.
- Uskenbay K.Z., Pishchulina K.A., Atygai N. Kazakh and Dzungarian khanates: peace and unity // Tugan region. History. Local history. Archive. 1 (6) 2006. -52p.
- Zhappasov Zh. E. Historiography of Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. - Almaty., "Kazakh University" 2014. - 7p.

Авторлар туралы мәлімет

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант PhD, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байсарина Қымбат Кабидолдина – тарих ғылымдарының докторы, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байғананова Айгуль Болатовна – PhD аға оқытушы, Алихан Университеті, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант PhD, Университет Шакарима, Семей, Казахстан
Байсарина Кымбат Кабидолдина – доктор исторических наук, НАО Университет Шакарима, Семей, Казахстан
Байгапанова Айгуль Болатовна – PhD, старший преподаватель Alikhan Bokeikhan University, кафедра истории и географии, Семей, Казахстан

Information about authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Baysarina Kymbat Kabidoldina – Doctor of Historical Sciences, NJSC Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Baigapanova Aigul Bolatovna – PhD, Senior Lecturer, Department of History and Geography, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Қ.А. Нұрғазы – әдіснаманы әзірленді және түпнұсқа мәтінді жазды, қорытындылар жалпы мақаланы әзірледі.
Қ.Қ Байсарина – зерттеу тұжырымдамасын мақаланы жазуға ғылыми жетекшілік етті, жалпы мазмұны бойынша өзгерістер енгізуге көмектесті.
А.Б. Байгапанова – мәтіндік тексеру жүргізіп, мақалада өзгерістер жасауға ұсыныстар берді.

Вклад авторов

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – разработал методологию и написал оригинальный текст, выводы разработали общую статью.
Байсарина Кымбат Кабидолдина – научно руководил написанием статьи, концепции исследования, помогал вносить изменения по общему содержанию.
Байгапанова Айгуль Болатовна – провел проверку текста и дал рекомендации по внесению изменений в статью.

Contribution of the authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – developed a methodology and wrote the original text, conclusions developed a general article.
Baysarina Kymbat Kabidoldina – supervised the writing of the article, on the concept of research, helped to make changes in the overall content.
Baigapanova Aigul Bolatovna – conducted a text check and gave recommendations for making changes to the article.

Редакцияға енуі 24.01.2026
Өңдеуден кейін түсуі 16.03.2026
Жариялауға қабылданды 29.03.2026